

<https://doi.org/10.18778/1644-857X.22.02.06>

PRZEMYSŁAW WAINGERTNER
UNIWERSYTET ŁÓDZKI / UNIVERSITY OF ŁÓDŹ

 <https://orcid.org/0000-0001-8127-5820>

Związek Młodzieży Polskiej „Zet” w Kijowie w okresie zaborów i I wojny światowej Zarys zagadnienia*

ABSTRACT

Polish Youth Union “ZET” in Kiev During the Partitions of World War I An Outline of the Issue

IN 1886, the secret Polish Youth Union “Zet” (PYU) was established at the University of Warsaw. Until the outbreak of World War I, “Zet” created a network of branches not only in Polish academic circles in the three partitions, but also in the depths of Russia and Western Europe. The “Zet” program called for an independent, democratic, socially just and nationally and religiously tolerant Republic of Poland. The Zetists understood this struggle both as self-education work and as an armed act. The Union created and inspired other pupil and student organizations, as well as working-class and peasant youth. The history of the Polish Youth Union of has become the subject of research by historians, but its activities during the partitions in the depths of Russia are still less recognized problems. The subject of this article is an attempt to present the origins, activities, political orientation and influence of “Zet” in the years of partitions and World War I in Kiev – a city that was an important center of Polish people in the Ukrainian lands incorporated into Russia. At the University of Kiev from the end of the 19th century, Polish students concentrated in the independence-socialist “Corporation” and “Zet”, which became the “headquarters” of the

* Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018–2023, nr projektu 01SPN 17 0020 18. Kwota finansowania 751 222 zł.

Received: 2023-04-05. Verified: 2023-04-05. Revised: 2023-05-19. Accepted: 2023-05-30
© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

national-independence organization "Polonia". The "Zet" of Kiev, unlike the PYU in the Kingdom of Poland, Galicia and in Western Europe, which departed from cooperation with the National League to support the Polish irredentist camp, maintained ties with the national camp and its program. In addition to its self-education and political activity in the academic community, "Zet" tried to influence pupils of Polish schools (secret ones, and during World War I, legally operating in Kiev and Ukraine). During the Great War, the "national" majority of the Kiev Zetists were involved in organizing the community of Polish students and Polish education in the Kiev region. The minority that supported the irredentist camp belonged to the Kiev secret military school and the local unit of the Polish Military Organization. Studies on the history of "Zet" in the East may bring a more accurate recognition of this conspiracy and contribute to deepening the knowledge about the fate and activity of the Polish intelligentsia.

Keywords: Polish Youth Union "Zet", Polish youth organizations, Poles in Ukraine in the 19th–20th centuries

STRESZCZENIE

W 1886 r. na Uniwersytecie Warszawskim powstał tajny Związek Młodzieży Polskiej „Zet” (ZMP). Do wybuchu I wojny światowej utworzył on sieć placówek nie tylko w polskich środowiskach akademickich w trzech zaborach, ale także w głębi Rosji oraz w Europie Zachodniej. Program „Zetu” wzywał do walki o niepodległą, demokratyczną, sprawiedliwą społecznie oraz tolerancyjną narodowość i religijnie Rzeczpospolitą. Walkę tę zetowcy rozumeli zarówno jako pracę samokształceniową, jak i czyn zbrojny. Związek tworzył i inspirował inne organizacje studenckie, uczniowskie, młodzieży robotniczej i chłopskiej. Dzieje ZMP stały się przedmiotem badań historyków, jednak do problemów słabiej rozpoznanych należy nadal jego działalność w okresie zaborów w głębi Rosji. Przedmiotem niniejszego artykułu jest próba przedstawienia genezy, działalności, orientacji politycznej i wpływów „Zetu” w latach rozbiorów i I wojny światowej w Kijowie – mieście stanowiącym ważne skupisko ludności polskiej na ziemiach Ukrainy wcielonych do Rosji. Na Uniwersytecie Kijowskim od schyłku XIX w. polscy studenci skupiali się w niepodległościowo-socjalistycznej „Korporacji” i „Zecie”, który stał się ośrodkiem kierowniczym narodowo-niepodległościowej organizacji „Polonia”. „Zet” kijowski w odróżnieniu od ZMP w Królestwie Polskim, Galicji i na zachodzie Europy, który odchodził od współpracy z Ligą Narodową na rzecz wsparcia obozu polskiej irredenty, utrzymał związki z obozem i programem narodowym. Obok działalności samokształceniowej i politycznej w środowisku akademickim, usiłowal oddziaływać na uczniów polskich szkół (tajnych, a w latach I wojny światowej działających legalnie w Kijowie i na Ukrainie). W okresie Wielkiej Wojny „narodowa” większość kijowskich zetowców angażowała się w organizowanie środowiska polskich studentów i polskiego szkolnictwa na Kijowszczyźnie. Mniejszość, która wsparła obóz irredenty, należała do kijowskiej tajnej szkoły wojskowej i miejscowej komórki Polskiej Organizacji Wojskowej. Studia nad dziejami „Zetu” na wschodzie mogą przynieść dokładniejsze rozpoznanie tej konspiracji i przyczynić się do pogłębienia wiedzy o losach i aktywności polskiej inteligencji.

Słowa kluczowe: Związek Młodzieży Polskiej „Zet”, polskie organizacje młodzieżowe, Polacy na Ukrainie w XIX–XX wieku

W 1886 r. na Uniwersytecie Warszawskim powstał zakonspirowany Związek Młodzieży Polskiej „Zet” (ZMP). Do wybuchu I wojny światowej stał się on sprawnie działającą, elitarną organizacją, liczącą około pół tysiąca członków i mającą placówki nie tylko w polskich środowiskach akademickich w trzech zaborach, ale także w głębi Rosji oraz w Europie Zachodniej. Program „Zetu” wzywał do walki o niepodległą, zjednoczoną, demokratyczną, wspierającą samorządność, sprawiedliwą społecznie oraz tolerancyjną narodowościowo i religijnie Rzeczpospolitą. Walkę tę zetowcy rozumeli zarówno jako pracę samokształceniową i formacyjną, jak i czyn zbrojny, podjęty w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej.

Związek, dążąc do kształtowania postaw polskiej młodzieży, tworzył i inspirował inne organizacje studenckie, uczniowskie, młodzieży robotniczej oraz chłopskiej. Jego działacze wchodzili również do ugrupowań politycznych i stowarzyszeń społecznych „dorosłego” społeczeństwa. Działania te doprowadziły do powstania tzw. ruchu zetowego – sieci organizacji o charakterze zarówno konspiracyjnym, jak i jawnym, kierowanych przez zetowców. Należały do nich m.in. Organizacja Młodzieży Narodowej (OMN) i uczniowska „Przyszłość” (Pet). Członkowie „Zetu”, współpracując początkowo z Ligą Polską, a następnie Ligą Narodową (LN), w okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej zadeklarowali się jako zwolennicy obozu irredentystycznego, wspierając działania Józefa Piłsudskiego i zgłaszając akces do Legionów Polskich i Polskiej Organizacji Wojskowej (POW).

Po zakończeniu Wielkiej Wojny w ruchu zetowym nastąpił podział. Nad jego jawnymi po odzyskaniu niepodległości organizacjami politycznymi, społecznymi, kulturalno-oświatowymi i spółdzielczymi „dorosłego” społeczeństwa – m.in. Towarzystwem Straży Kresowej, Związkiem Obrony Kresów Zachodnich, Centralnym Związkiem Młodzieży Wiejskiej, Związkiem Naprawy Rzeczypospolitej czy Polskim Związkiem Zachodnim – patronat przejął utworzony w 1918 r. tajny Związek Patriotyczny. Taką samą rolę w przypadku zetowych organizacji studenckich i uczniowskich – Organizacji Młodzieży Narodowej, a później Związku Polskiej Młodzieży Demokratycznej – odgrywał niejawni „Zet” akademicki.

Wybuch II wojny światowej otworzył dla zetowców kolejny rozdział walki o niepodległość Rzeczypospolitej. Prowadzili ją jako oficerowie i żołnierze Armii Krajowej, funkcjonariusze Polskiego

Państwa Podziemnego, a także działacze konspiracji zetowych (m.in. Organizacji Orła Białego, Związku Odbudowy Rzeczypospolitej, Chłopskiej Organizacji Wolności „Raclawice”, Polskiej Organizacji Zbrojnej „Znak”, Grupy Technicznej i Polskiego Związku Zachodniego). Z kolei przedstawiciele lewicowej mniejszości w „Zecie” założyli Związek Syndykalistów Polskich. Na emigracji zetowcy powołali Koło Braterskie w Londynie oraz współtworzyli Zespół Piłsudczyków, podkreślając konieczność utrzymania suwerenności i integralności terytorialnej Rzeczypospolitej.

Zakończenie II wojny światowej, które dla Polski oznaczało co prawda powrót na mapę Europy, ale w roli niesuwerennego satelity Związku Sowieckiego, zostało zinterpretowane przez działaczy „Zetu” jako początek nowego etapu zmagania o Rzeczpospolitą niepodległą i demokratyczną. Na uchodźstwie skupili się przede wszystkim w Lidze Niepodległości Polski. Po 1945 r. w kraju – gdzie początkowo stali się celem represji ze strony nowych komunistycznych władz – próbowali działać w bliskich „Zetowi” strukturach, które przetrwały wojnę: Grupie Technicznej i Polskim Związku Zachodnim. Wraz z końcem stalinizmu zaangażowali się w działalność naukową, spółdzielczą i kombatancką. Ostatecznie aktywność tej „konspiracji trzech pokoleń” zamarła w kraju i na emigracji na przełomie XX i XXI w.¹

Dzieje „Zetu” od blisko trzech dekad są przedmiotem bardziej wnikliwych badań historyków, dotyczących zarówno losów jego liderów, historii tworzących go organizacji, jak i myśli politycznej, społecznej oraz gospodarczej środowiska. Na tle stosunkowo obfitej literatury naukowej, do problemów słabiej rozpoznanych i opracowanych przez historyków należą jak dotąd m.in. powstawanie i działalność struktur ZMP w okresie zaborów w głębi Rosji – poza granicami Królestwa Polskiego. Przedmiotem niniejszego artykułu jest wstępna próba przedstawienia i analizy kwestii utworzenia,

¹ Więcej o „Zecie” m.in. w: *Zet w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia*, red. T.W. Nowacki, Warszawa 1996, *passim*; T. Katelbach, *Zet*, „Zeszyty Historyczne” [Paryż] 1968, z. 13, s. 3–54; *W pięćdziesiątą rocznicę powstania „Zetu”. Sprawozdanie ze Zjazdu Uczestników Ruchu Niepodległościowego Związku Młodzieży Polskiej („Młodzieży Narodowej”) 28 i 29 XI 1936 w Warszawie*, oprac. T. Piskorski, Warszawa 1937, *passim*; P. Waingertner, *Ruch zetowy w Drugiej Rzeczypospolitej. Studium myśli politycznej*, Łódź 2006, *passim*; idem, *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886–1996)*, Łódź 2017 i 2018, *passim*; *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, red. B. Nawroczyński, t. I–II, Warszawa 1932–1934, *passim*.

działalności, orientacji politycznej i wpływów „Zetu” w latach rozbiorów i I wojny światowej w Kijowie, mieście stanowiącym wszak po unii lubelskiej, w latach 1569–1667 największe miasto i centrum polityczno-kulturalne „ruskich” ziem Korony w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a następnie ważne skupisko ludności polskiej na ziemiach Ukrainy wcielonych do Rosji.

W okresie przed I wojną światową zamieszkiwało Ukrainę ponad 875 000 Polaków (około 7% ogółu ludności), w tym sam Kijów około 50 000 na blisko 600 000 ogółu mieszkańców. Stanowili oni znaczącą część gospodarczej, społecznej i intelektualnej elity miasta. Byli wśród nich przedstawiciele burżuazji, ziemiaństwa, inteligencji, wolnych zawodów, lekarzy i młodzieży akademickiej. Warto też zauważyć, iż w pierwszych latach XX stulecia w uczelniach carskich w głębi Rosji studiowało ogółem prawie 2500 młodych Polaków, a do 1914 r. liczba polskich absolwentów tych ośrodków osiągnęła liczbę blisko 30 000. Na uniwersytecie w Kijowie odsetek polskich studentów sięgał poziomu 30%².

Należy podkreślić, że skupianie się polskiej młodzieży Kijowa wokół idei patriotycznych, oświatowych i samokształceniowych, haseł nauki języka polskiego i historii Polski nastąpiło zanim Związek Młodzieży Polskiej „Zet” nie tylko sięgnął swymi wpływami miasta nad Dnieprem, ale w ogóle ukonstytuował się w Warszawie jako konspiracyjna, patriotyczna i samokształceniowa struktura młodych polskich akademików. Jednak w początkowej fazie tego procesu kijowska polska młodzież była nie tyle podmiotem, ile przedmiotem działań formacyjnych i oświatowych, prowadzonych przez przedstawicieli starszego pokolenia Polaków – nauczycieli i społeczników. Pierwsza tajna szkoła polska w Kijowie została założona jeszcze w 1881 r. Jej zakonspirowana siedziba mieściła się w fabryce ceramicznej Józefata Andrzejewskiego, aktywnego wśród polskiej społeczności miasta od 1878 r. Kolejne tajne polskie placówki oświatowe, prowadzone m.in. przez Janinę Bumakównę, Marię Sarcewiczównę i Annę Łowieniecką, objęły swymi działaniami również uboższą część polskiej młodzieży. W 1891 r. patronat nad tajnymi szkołami polskimi objęło Koło Oświaty Ludowej,

---

² Por. K. Rędziński, *Z dziejów szkolnictwa polskiego na Ukrainie w latach 1914–1920*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2005, nr 14, s. 108; T. Tabiś, *Polacy na Uniwersytecie Kijowskim 1834–1863*, Kraków 1974, s. 34.

kierowane do 1920 r. kolejno przez Henryka Sarcewicza, Józefata Andrzejewskiego i Leonarda Jankowskiego³.

Młodzież w wieku szkolnym, kształcąca się w zakonspirowanych polskich placówkach, mogła później stanowić środowisko podatne na oddziaływanie akademickiego „Zetu”. Z kolei młodzi Polacy, którzy szkoły te ukończyli, stawali się naturalnymi potencjalnymi kandydatami do wstąpienia w szeregi studenckiej zetowej konspiracji – także na Cesarskim Uniwersytecie Kijowskim św. Włodzimierza.

Tymczasem rozwój organizacyjny utworzonego u schyłku 1886 r. ZMP przebiegał stosunkowo szybko i pomyślnie, pomimo wymogów konspiracji i konieczności nawiązywania nowych kontaktów pomiędzy środowiskami młodzieży akademickiej tak na ziemiach polskich, jak i poza nimi. W końcu stycznia 1887 r. organizacja skupiała tylko w Warszawie ponad 20 członków, ale w ciągu kilku tygodni jej liczebność wzrosła do 100 wtajemniczonych⁴. Konspiracyjny i kadrowy, z założenia elitarny, charakter „Zetu” decydował o jego relatywnie niewielkiej liczebności, która do wybuchu Wielkiej Wojny nie przekroczyła nigdy 500 członków⁵.

Kolejne miesiące przyniosły powstanie nowych kół zetowych w środowiskach polskiej młodzieży akademickiej, studiującej w Krakowie, we Lwowie i Wrocławiu, w Puławach, w Europie Zachodniej w Genewie, Zurychu, Lozannie, Paryżu, Berlinie, Karlsruhe, Heidelbergu i Wiedniu, wreszcie w Rosji – w Dublinach, Petersburgu, Wilnie, Moskwie, Rydze, Dorpacie, Charkowie, Odessie i właśnie w Kijowie⁶. Jak zauważył po dekadach działacz i historyk ruchu zetowego, Tadeusz W. Nowacki – „Zet» ogarnął działaniem obszar

³ K. Rędziński, *op. cit.*, s. 110.

⁴ T.W. Nowacki, *Szkic do dziejów Zetu*, [w:] *Zet w walce...*, s. 31. Por. W. Pó-bóg-Malinowski, *Narodowa Demokracja 1887–1918. Fakty i dokumenty*, Londyn 1998, s. 43–44.

⁵ B. Hillebrandt, *Polskie organizacje młodzieżowe XIX i XX wieku. Zarys historii*, Warszawa 1986, s. 17.

⁶ S. Dobrowolski, *Związek Młodzieży Polskiej (Zet). 1886–1906*, [w:] *Nasza walka o szkołę...*, t. I, Warszawa 1932, s. 111; A. Dorabalska, *Jeszcze jedno życie*, Warszawa 1972, s. 23; R. Jabłonowski, *Wspomnienia 1905–1928*, Warszawa 1962, s. 13–14; A. Wierzbicki, *Żywy Lewiatan. Wspomnienia*, Warszawa 2001, s. 63; J. Gołota, *Jędrzej Moraczewski. Pierwszy premier II Rzeczypospolitej*, Ostrołęka 2002, s. 21–29. Por. też Archiwum Akt Nowych w Warszawie [dalej: AAN], Archiwum Zofii i Jędrzeja Moraczewskich, sygn. 71/III–1, mf. 1851/1, k. 30–34.

od Petersburga do Cieszyna i od Kijowa do Pomorza Zachodniego, sięgając [...] aż po Westfalię”⁷.

Wacław Lasocki – społecznik, lekarz, bibliofil, uczestnik powstania styczniowego, ale także student Uniwersytetu Kijowskiego – tak wspominał sytuację poprzedzającą w drugiej połowie XIX w. pojawienie się placówki „Zetu” w uczelni nad Dnieprem: „Tenże uniwersytet jako czynnik przeciwnościowy wyprzedził wszystkie inne w państwie rosyjskim [...]. Dwa kierunki walczyły z sobą: 1-szy rządowy garnał obojętnych, egoistów i karierowiczów, 2-gi filarecki najzapaleńszą i najszlachetniejszą część młodzieży”⁸. Diagnozę tę potwierdził po latach Ludwik Janowski (historyk, badacz dziejów oświaty polskiej na Ukrainie) w wykładzie inaugurującym we wrześniu 1917 r. rok akademicki w polskim Kolegium Uniwersyteckim w Kijowie: „Uniwersytet Kijowski, będąc raczej agenturą urzędową, aniżeli zakładem naukowym, roli oświatowej nie odegrał. Tę rolę spełniła młodzież, skupiona w Kijowie, widnieje ona wydatnie na wielu polach, a [...] studenci kijowscy zaważyli na szalach życia narodowego. Ta młodzież pozostawiła chlubną [...] kartę w historii porozbiorowej”⁹.

Początkowo, w drugiej połowie XIX w., młodzież polska, studiująca w Kijowie, hołdująca hasłom patriotycznym, samokształceniowym i samopomocy studenckiej skupiła się w organizacji „Korporacja”. Z czasem, w latach dziewięćdziesiątych XIX stulecia, wśród jej członków zaczęły dominować jednoznacznie lewicowe sympatie, związane przede wszystkim z utworzoną w 1892 r. niepodległościową Polską Partią Socjalistyczną (PPS), ale także z działającą od 1893 r. radykalnie i internacjonalistycznie zorientowaną Socjaldemokracją Królestwa Polskiego – SDKP (od 1900 r. Socjaldemokracją Królestwa Polskiego i Litwy – SDKPiL). Dopiero w latach 1900–1901 w Kijowie ukształtowały się struktury Ligi Narodowej, a w ślad za tym na Uniwersytecie Kijowskim zaczęła działać akademicka organizacja „Polonia”, podkreślająca swój „narodowy” charakter i krytyczny stosunek do politycznego socjalizmu¹⁰.

⁷ T.W. Nowacki, *op. cit.*, s. 65–66.

⁸ Cyt. za: W.K. Wierzejski, *Fragmety z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834–1920*, Warszawa 1939, s. 12.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ K. Rędziński, *op. cit.*, s. 109.

W rzeczywistości utworzenie „Polonii” było wynikiem inicjatywy „Zetu”. Istotną rolę w tym przedsięwzięciu odegrał Wilhelm Kulikowski, który działalność w patriotycznym ruchu studenckim w Kijowie rozpoczął w szeregach „Korporacji”. Z czasem skupili się wokół niego ci członkowie stowarzyszenia, którzy nie podzielali socjalistycznych zapatrywań większości kolegów, stojąc na gruncie haseł narodowych. Ta właśnie grupa stała się w końcu lat osiemdziesiątych XIX w. zaczynem kijowskiej placówki „Zetu”, a liderujący jej W. Kulikowski (który przeszedł z czasem do działalności w „dorosłej” Lidze Narodowej) – inicjatorem powołania do życia „Polonii”, która okazała się polem oddziaływania, inicjatyw i inspiracji grupy kijowskich zetowców¹¹.

Warto przy tym zauważyć, że przynajmniej początkowo aktywność komórki „Zetu” w Kijowie była ograniczona i dopiero z czasem osiągnęła poziom umożliwiający faktyczny wpływ na umysły i postawę polskich akademików studiujących nad Dnieprem. Znanym historykiem dziejów politycznych Polski schyłku XIX i pierwszej połowy XX stulecia, Władysław Pobóg-Malinowski, cytując sprawozdania przygotowywane przez samych działaczy ZMP, konstatował: „W lipcu roku 1888 członkowie jego [ZMP – przyp. P.W.] skupieni byli w pięciu grupach – warszawskiej, puławskiej, petersburskiej, kijowskiej i odeskiej; ponadto: »w Dorpacie dwu ludzi wtajemniczonych«; razem we wszystkich grupach [...] – 85. Grupa kijowska »z powodu egzaminów robić nic nie mogła« [podkreślenie – P.W.]; o jakiegokolwiek działalności grupy odeskiej »żadnych wiadomości« zarząd »Związku« nie posiadał, w grupie petersburskiej »najważniejszą sprawą było zbieranie pieniędzy« na Skarb Narodowy [...]; puławska »wskutek przyjęcia ludzi nieodpowiednich bliska była rozbicia« – ale »trochę zajmowano się oświatą ludu, założono dwie czytelnie ludowe«; warszawska, złożona z czterech sekcji »pracowała na polu oświaty, głównie wśród robotników miejskich« [...], brała też udział »w zatargach z rosyjskimi władzami uniwersytetu«¹².

W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w. oblicze polityczne tajnego stowarzyszenia akademików uległo istotnej przemianie. Była ona wynikiem dramatycznych wydarzeń, które omal nie zakończyły działalności całego ZMP. Od początku ostatniej dekady XIX stulecia zetowcy, zachęcani dotychczasowymi

¹¹ W.K. Wierzejski, *op. cit.*, s. 92–93.

¹² W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. I, Kraków 2004, s. 218–219.

organizacyjnymi sukcesami, postanowili wzbogacić swe poczynania o akcje, które miały umożliwić oddziaływanie propagandowe na szerszym forum. Od 1891 r. Związek rozpoczął zatem wydawanie odezwo do społeczeństwa oraz przystąpił do samodzielnego organizowania patriotycznych manifestacji w dniach świąt narodowych. Jednak demonstracja z okazji setnej rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja; apele do społeczeństwa o powstrzymanie się od urządzania zabaw i balów w 1892 r., ogłoszonym rokiem żałoby w związku ze stuleciem konfederacji targowickiej (poparte tłuczeniem szyb w salach balowych i wnoszeniem do nich symbolicznych trumien); wreszcie kwietniowe manifestacje z 1894 r. – w setną rocznicę bitwy pod Raclawicami – współorganizowane przez zetowców, sprowokowały falę dotkliwych represji ze strony rosyjskiego zaborcy. Liczne aresztowania i wyroki więzienia lub zesłania w głąb Rosji rozbiły sieć konspiracji i sprawiły, że aktywność „Zetu” praktycznie zamarła¹³.

Odrodzenie ZMP nastąpiło w 1898 r. z inicjatywy działaczy Ligi Narodowej, którzy chcieli w ten sposób doprowadzić do wzrostu wpływów swej macierzystej organizacji wśród młodzieży i zapewnić sobie dopływ młodych działaczy¹⁴. Ten tzw. drugi „Zet”, w odróżnieniu od swego poprzednika – który, współpracując faktycznie z Ligą Polską od 1887 r., tylko przez dwa lata był od niej formalnie uzależniony – został statutowo podporządkowany organizacji „starszego społeczeństwa”, czyli Lidze Narodowej. Zależność ta przełożyła się również na oblicze polityczne Związku – idee narodowe ukształtowane przez lidera i twórcę LN, Romana Dmowskiego, zepchnęły na dalszy plan hasła socjalne i irredentystyczne, charakteryzujące dawniej program zetowy¹⁵. Tendencja ta była siłą rzeczy najbardziej widoczna w środowiskach ZMP funkcjonujących w skupiskach polskiej młodzieży w głębi Rosji, na wschodzie – na swoistych „wyspach polskości” poza Królestwem Polskim. Tam scenariusz walki o przetrwanie i wzmocnienie wspólnoty narodowej wydawał się wszak dalece bardziej istotny, aktualny, odpowiadający potrzebom czasu,

¹³ Por. m.in. B. Hillebrandt, *Ruch młodzieżowy w Polsce. Zarys historii postępowego nurtu*, Warszawa 1982, s. 15–16; P. Olstowski, *Na marginesie dziejów Związku Młodzieży Polskiej ZET i organizacji pochodnych*, „Czasy Nowożytne” 1999, t. VII, s. 131–132.

¹⁴ R. Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980, s. 72.

¹⁵ Więcej o tzw. drugim „Zecie” w: A. Wątor, *Narodowa Demokracja w Galicji do 1918 roku*, Szczecin 2002, s. 38–46.

niż wezwania do realizacji idei społecznych czy modelu tolerancji narodowościowej i religijnej przyszłej Rzeczypospolitej.

Związek z Ligą Narodową sprawił, że zetowcy z odbudowanego ZMP byli traktowani przez sympatyków i działaczy innych środowisk i kierunków politycznych jako „narodowcy”, podzielający nacjonalistyczne poglądy ligowców. Działo się tak również nad Dnieprem. Kijowianka Leokadia Czarnecka w czasie studiów w Paryżu, gdzie zgłębiała na Sorbonie tajniki medycyny, została członkiem „Zetu”. Wystąpiła ze Związku po powrocie do Kijowa, już po roku 1900, właśnie ze względu na jego organizacyjny i ideowy związek z Ligą Narodową. Wspominała jednak później, że jej paryska „przygoda” z ZMP uczyniła z niej w oczach rówieśników „zajadłą endeczkę”¹⁶.

Wyraźnie „narodowe” oblicze kijowskiego „Zetu”, którego członkowie czynni byli w szeregach „Polonii”, wzmacniało wspomniany wcześniej dualizm pomiędzy niepodległościowo-lewicową „Korporacją” i „narodową” (zetową) „Polonią”, występujący w środowisku polskich studentów nad Dnieprem. Tak opisywał go później Stanisław Zieliński (zetowiec, a w latach Drugiej Rzeczypospolitej działacz społeczny i historyk) w przedmowie do *Oświaty polskiej na Rusi w czasie Wielkiej Wojny* pióra Jana Korneckiego – kijowskiego zetowca, w późniejszym okresie nauczyciela, działacza polskiego obozu narodowego, a w Drugiej Rzeczypospolitej posła na Sejm: „Korporacja studentów uniwersytetu kijowskiego [...] zasłużona dla sprawy narodowej na Rusi, potem szarpana wewnętrznymi sprzecznościami, sprzecznymi wpływami PPS i SDKPiL, była zawsze potężną retortą myśli narodowej. Około 1900 r. staje do walki druga organizacja polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie »Polonia« i odtąd aż do ruiny bolszewickiej 1919 r. obydwie te organizacje pracują równolegle, każda na swój sposób: jedna bardziej »narodowo«, druga bardziej »postępowo«, jedna bardziej pod wpływem stronnictw narodowych i Ligi Narodowej, druga pod wpływem PPS i jej przybudówek tajnych i jawnych oraz Socjalnej Demokracji KPiL [sic!]”. Z kolei Zygmunt Chojecki w broszurze pt. *Społeczeństwo Polskie na Rusi* tak opisywał różnice dzielące dwa polskie stowarzyszenia: „Polska młodzież akademicka, licznie studiująca w Kijowie na Uniwersytecie [...], rekrutowała się przeważnie z inteligencji miejskiej, rodzin pracowników rolnych i fabrycznych i łączyła się w Korporacji, hołdującej kierunkowi

¹⁶ K. Czekaj, *Artur Śliwiński (1877–1953). Polityk, publicysta, historyk*, Warszawa 2011, s. 28.

radykałno-niepodległościowemu [...] Młodzież narodowo-demokratyczna wystąpiła z polskiego radykalnego związku akademickiego Korporacji i stworzyła własną organizację »Polonię«¹⁷.

Autorami świadectw, dotyczących formacyjnej, politycznej i samokształceniowej działalności polskich akademików z Uniwersytetu Kijowskiego, byli nie tylko Polacy (również ci uczestniczący w zasygnalizowanym wcześniej ideowym sporze). Interesująca relacja o życiu politycznym i organizacyjnym polskiej młodzieży studiującej w Kijowie, wyszła również spod pióra Naczelnika Kijowskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii.

W referacie jego autorstwa, którego tematem był „polski ruch narodowy w kraju Południowo-Zachodnim”, sporządzonym co prawda kilkanaście lat później, ale zbieżnym z wcześniejszymi relacjami, czytamy: „Dotykając pokrótce rozwoju specjalnie w kraju Południowo-Zachodnim ruchu polskiego, należy przede wszystkim wspomnieć o najstarszej w mieście Kijowie pozapartyjnej organizacji polskiej kształcącej się młodzieży pn. »Polonia«, założonej w lutym 1903 r. [w rzeczywistości w latach 1900–1901 – przyp. P.W.], której działalność streszczała się w dążności do wszechstronnego rozwoju narodowego, spotęgowania sił wewnętrznych społeczeństwa, przede wszystkim zaś osiągnięcia niezależności politycznej i udoskonalenia ustroju społecznego w zgodzie z interesami ludności miejskiej i wiejskiej, oraz do stworzenia w społeczeństwie przychylnego dla »Polonii« zdania o jej pracach ogólnonarodowych. Kulturalno-separatystyczna praca organizacji »Polonia« rozwijała się cicho przy jak najczynniejszym ideowym i materialnym poparciu ze strony starszych członków społeczeństwa polskiego – »patronów« czy »seniorów«, głównie byłych polonistów, lekarzy, adwokatów i wybitnych działaczy społecznych. W takim samym kierunku prowadziła swą pracę i druga utworzona w Kijowie organizacja studencka »Korporacja«, której członkami mogą być wyłącznie Polacy i Polki, ale w odróżnieniu od »Polonii« »Korporacja« włączała w zakres swego oddziaływania również polski proletariats, a nawet robotników innych narodowości, spomiędzy których wyróżniano tych, którzy znajdują się w »jarzmie caratu«¹⁸.

„Narodowy” charakter „Zetu” w Kijowie był na tyle ugruntowany, że nie zmieniała go ewolucja większości środowiska zetowego dokonująca się w połowie pierwszej dekady XX stulecia. „Zet” zaczął

¹⁷ Cyt. za: W.K. Wierzejski, *op. cit.*, s. 92–93.

¹⁸ *Ibidem*, s. 119–120.

wówczas rozluźnić więzy łączące go z patronacką Ligą Narodową, nie akceptując jej coraz bardziej wyraźnej ewolucji ideowej, zmierzającej w kierunku odrzucenia modelu zbrojnej walki narodowowyzwoleńczej i zastąpienia hasel demokratycznych ideami „nowoczesnego nacjonalizmu” oraz podjęcia próby porozumienia z władzami rosyjskimi w imię „politycznego realizmu”. Do pierwszych otwartych sporów pomiędzy zetowcami i działaczami Ligi doszło w 1904 r., kiedy to w szeregach ZMP pojawiły się koncepcje zorganizowania strajku szkolnego w Królestwie Polskim, skierowanego przeciwko polityce rusyfikacyjnej, a także ewentualnego wykorzystania wojny rosyjsko-japońskiej do realizacji programu niepodległościowego, czemu niechętni byli przywódcy LN.

Okresem gorącej debaty z działaczami Ligi, która w konsekwencji spowodowała ostateczne zerwanie więzi łączących nowy „Zet” z LN i obozem narodowym, okazały się lata społecznych zaburzeń na ziemiach polskich, zwane potocznie rewolucją 1905 r. W rozruchach, jakie ogarnęły wówczas imperium Romanowów i pozostające w jego granicach Królestwo Polskie (które były następstwem przegranej przez Rosję wojny z Japonią i upadku prestiżu caratu), podczas zajęć strajk szkolny polskiej młodzieży i proklamowany przez nią bojkot szkolnictwa rosyjskiego. Strajk w wielu gimnazjach w całym Królestwie ogłoszono w ostatnich dniach stycznia 1905 r. Bardzo istotną rolę w organizowaniu protestów młodzieży, przeprowadzaniu wystąpień strajkowych i formułowaniu żądań, zawartych w rezolucjach, odgrywali zetowcy. Najważniejszymi postulatami, które forsowali działacze ZMP, było wprowadzenie nauczania w języku polskimi oraz uwzględnienie w programie szkolnym zarówno samego języka polskiego, jak i przedmiotów poświęconych historii oraz geografii Polski.

Wynik strajku trudno ocenić inaczej niż jako sukces polskiej młodzieży oraz „Zetu” – wspierającego ją, organizującego i agitującego za kontynuowaniem protestu¹⁹. Władze nie zgodziły się co prawda

---

¹⁹ O strajku szkolnym i udziale w nim „Zetu” i „Petu” por. S. Dobrowolski, *Związek Młodzieży Polskiej (Zet) 1886–1906*, [w:] *Nasza walka o szkołę...*, t. I, s. 109–152; B. Nawroczyński, *Dzieła wybrane*, t. I, Warszawa 1987, s. 15–18; J. Głuchowski, *Strajk szkolny w roku 1905 w Częstochowie*, „Niepodległość” [Londyn] 1972, t. VIII, s. 135–136; Z. Kowalski, *Udział młodzieży szkół lubelskich w strajku szkolnym 1905 r.*, „Rocznik Lubelski” 1963, t. VI, s. 185–214. Materiały też w: S. Szwedowski, *Pisma, druki i odezwy starszego społeczeństwa przed i w trakcie I-ej wojny światowej od 1905 do 1918 r.*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Rękopisy, akc. 16269S, sygn. 1/IV, karty bez paginacji.

na polonizację szkół rządowych, zezwolono jednak na nauczanie języka polskiego w szkołach elementarnych, a także wyrażono zgodę na nauczanie arytmetyki i religii po polsku. Wkrótce zezwolono też na nauczanie języka polskiego w rządowych szkołach średnich. Doniosłe znaczenie miał zwłaszcza ukaz carski z 14 października 1905 r., który zezwalał na otwieranie prywatnych szkół z polskim językiem wykładowym. Choć szkoły takie były pozbawione przywilejów szkół rządowych – ich ukończenie nie uprawniało do podjęcia studiów wyższych na uczelniach rosyjskich – to jednak przeszła do nich spora część strajkujących uczniów, a w środowisku młodzieżowym panowało przekonanie o konieczności bojkotu szkół rządowych, podsycane przez działaczy ZMP²⁰.

Rewolucja, a zwłaszcza strajk szkolny i bojkot szkoły rosyjskiej dały pokoleniu zetowców, wkraczających po 1905 r. w dorosłe, samodzielne życie, poczucie podmiotowości, siły i słuszności wyznawanych idei²¹. Równocześnie w 1905 r. nasiliły się tarcia pomiędzy Związkiem i Ligą Narodową²². Zetowcy poparli ideę antycarskich wystąpień, organizując równocześnie działania strajkowe na terenie szkół. Natomiast ligowcy zasadniczo byli przeciwnikami wystąpień rewolucyjnych i uczniowskiego strajku w Królestwie Polskim, jako – ich zdaniem – niezgodnych z polską racją stanu²³. W rezultacie coraz większych rozbieżności, w 1907 r. doszło do zawieszenia przez ZMP związków organizacyjnych z Ligą Narodową. Oficjalne zerwanie nastąpiło w lipcu 1908 r., kiedy to zetowcy wykreślili ze statutu ZMP paragraf o powiązaniu z LN²⁴. Stosunki pomiędzy Związkiem i Ligą pogorszyły się jeszcze w trakcie

²⁰ Por. m.in. K. Piskała, *Zapomniana rewolucja*, [w:] *Rewolucja 1905*, red. idem, W. Marzec, Warszawa 2013, s. 26–29; *Śladami rewolucji 1905 roku*, oprac. K. Piskała, [w:] *ibidem*, s. 310.

²¹ D. Nałęcz, *Sen o władzy. Inteligencja wobec niepodległości*, Warszawa 1994, s. 34. Więcej o udziale młodzieży polskiej w walce o szkołę polską i roli tej walki dla kształtowania pokolenia por. T.W. Nowacki, *Młodzież tworzy historię. Zwycięska walka młodzieży o szkołę polską 1901–1917*, Lublin 2011, *passim*.

²² T. Nałęcz, *Irredenta polska*, Warszawa 1992, s. 141.

²³ M. Sokolnicki, *Czternaście lat*, Warszawa 1936, s. 286–287.

²⁴ AAN, Zespół Zjednoczenia Pracy Wsi i Miast, sygn. 26, s. 37–37a. Por. też J. Molenda, *Piłsudczycy a narodowi demokraci 1908–1918*, Warszawa 1980, s. 94; A. Garlicki, *U źródeł obozu belwederskiego*, Warszawa 1978, s. 208; T. Nałęcz, *op. cit.*, s. 142; L. Hass, *Losy człowieka i pokolenia (Działalność S. Szwedowskiego w Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i w Związku Patriotycznym)*, „Więź” 1973, nr 10, s. 110–111. Więcej o działalności i emancypacji „Zetu” spod skrzydeł LN w omawianym okresie: Związek Młodzieży Polskiej „Zet”. Sprawy..., Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, sygn. 7789, mf. 1424, s. 102–116, 143.

bojkotu rosyjskich szkół państwowych, matur i studiów, proklamowanego przez „Zet”²⁵.

Pomimo konsekwentnej postawy władz i zdecydowanej większości działaczy ZMP, którzy odżegnali się od polityki R. Dmowskiego i akcentowali hasło walki zbrojnej o niepodległość, jeszcze po latach – w okresie I wojny światowej – występowały w organizacji sprzeczne stanowiska. „Narodowy” charakter kultywowały zwłaszcza placówki „Zetu” na wschodzie – w tym nad Dnieprem. Wspominał o tym zetowiec, znany publicysta i polityk Stanisław Cat-Mackiewicz: „Środowisko Zetu warszawskiego było niepodległościowe i entuzjastycznie nastrojone dla Józefa Piłsudskiego; środowisko krakowskie [...] wręcz odwrotnie, było antylegionowe, raczej endeckie; środowisko petersburskie, raczej niepodległościowe; moskiewskie, kijowskie [podkreślenie – P.W.] raczej endeckie”²⁶.

„Narodowa” postawa większości kijowskich zetowców nie wykluczała przy tym możliwości odmiennych indywidualnych wyborów poszczególnych przedstawicieli ich środowiska, którzy zdecydowali się poprzeć czynem polską, „piłsudczykowską” irredentę. W 1909 r. część działaczy ZMP opuściła szeregi konspiracji zetowej i utworzyła Organizację Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”. W odróżnieniu od „Zetu”, kładącego nacisk na działalność polityczną i samokształceniową, „zarzewiacy” główny wysiłek skierowali na kwestie szkolenia wojskowego młodzieży, tworząc w 1908 r. we Lwowie i w Krakowie Polski Związek Wojskowy oraz organizując polski skauting²⁷. W 1910 r. dał on początek tzw. Armii Polskiej. Rok później powołała ona do życia w zaborze austriackim legalne

²⁵ Obszerniej o bojkocie w: S. Kozicki, *Pamiętniki 1876–1939*, t. II, Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, Rękopisy, sygn. 9783, mf. P-1651, s. 116–119; P. Olstowski, *Generał Gustaw Orlicz-Dreszer (1889–1936). Dowódca wojskowy i działacz społeczno-polityczny*, Toruń 2000, s. 15–31; M. Kurzyna, *O Melchiorze Wańkowiezu – nie wszystko*, Warszawa 1975, s. 43.

²⁶ S. Cat-Mackiewicz, *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.*, Warszawa 1989, s. 12.

²⁷ Więcej o genezie i działalności „Zarzewia”: A. Stebelski, *Zarzewie 1909–1915*, [w:] *Nasza walka o szkołę...*, t. I, s. 187–201; *Zarzewie 1909–1920. Wspomnienia i materiały*, oprac. A. Garlicka, Warszawa 1973, s. 11–82; F. Młynarski, *Wspomnienia*, Warszawa 1971, s. 45–49; J. Rakowski, *Eugeniusz Kwiatkowski. Szkic biograficzny młodych lat na tle ruchu niepodległościowego Zetu i „Zarzewia” 1886–1920*, Londyn 1977, s. 19–25; W. Potkański, *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002, s. 63–65, 88–118; idem, *Zawiązanie, działalność oraz wystąpienie Związku Młodzieży Polskiej z Narodowej Demokracji w 1909 r. i utworzenie „niezależnego Zetu”*, „Dzieje Najnowsze” 1998, t. XX, nr 4, s. 19.

organizacje paramilitarne – Polskie Drużyny Strzeleckie (PDS)²⁸. Swoimi wpływami objęły one również skupiska polskie na terenach Ukrainy, gdzie jedna z takich placówek powstała właśnie w Kijowie²⁹. Akces do niej zgłosili niektórzy zetowcy i członkowie „Polonii”³⁰.

Zetowcy z Uniwersytetu Kijowskiego, głosząc hasła polityczne i próbując realizować je w praktyce (w postaci działań formacyjnych i propagandowych wśród młodzieży, których zadaniem była integracja narodu oraz obrona polskości i interesu narodowego), a także prowadząc akcję samokształceniową, nie zapominali o rozszerzaniu wpływów ZMP na młodzież w wieku szkolnym oraz podejmowanie działań, mających na celu jej organizowanie. W 1910 r. rada polskich nielegalnych korporacji uczniowskich, funkcjonujących na Ukrainie (było ich wówczas kilkanaście), zwołała do Kijowa ściśle zakonspirowany Zjazd Korporacji Uczniowskich. Uczestniczył w nim z upoważnienia „Polonii” (oraz kijowskiego „Zetu”) Aleksander Graff – w 1918 r. jeden z założycieli tajnego Związku Patriotycznego, koordynującego w Drugiej Rzeczypospolitej działalność organizacji założonych, inspirowanych lub kierowanych przez „dorosłych” zetowców; równocześnie jeden z nielicznych nad Dnieprem przeciwników „narodowego” oblicza politycznego ZMP i jego współpracy z obozem R. Dmowskiego. W wyniku obrad powołano do życia Biuro Centralne Korporacji Uczniowskich z siedzibą w Kijowie, w którym znalazł się również A. Graff. Zadaniem Biura było roztoczenie wszechstronnej opieki nad organizacjami uczniowskimi, kierowanie ich działalnością, jak również tworzenie nowych struktur³¹.

W tym samym okresie w kijowskim „Zecie” znalazły odzew hasła konsolidacji całej polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie – „narodowców” skupionych w „Polonii”, zwolenników niepodległościowej lewicy, należących do „Korporacji” i radykałów-irredentystów

²⁸ E. Kozłowski, M. Wrzosek, *Dzieje oręża polskiego 1794–1938*, Warszawa 1973, s. 322–328; S. Aksamitek, *Generał Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice 1989, s. 27; B. Hillebrandt, *Polskie organizacje młodzieżowe...*, s. 24–26; idem, *Ruch młodzieżowy...*, s. 17.

²⁹ H. Bagiński, *U podstaw organizacji Wojska Polskiego 1908–1914*, Warszawa 1935, s. 21–23, 147; *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawiecki, Warszawa 1990, s. 109; M. Wałak, *Niepodległością naznaczeni. Z dziejów powstania i walk III Brygady Legionów Polskich 1915–1917*, Belchatów 2010, s. 33–35.

³⁰ W.K. Wierzejski, *op. cit.*, s. 126.

³¹ *Ibidem*, s. 111.

z utworzonej w 1910 r. „Filarecji”³². W naradach, które miały doprowadzić do zjednoczenia środowisk studenckich ponad ideologicznymi podziałami, uczestniczyli z ramienia „Polonii” czołowi kijowscy zetowcy: Zygmunt Berezowski (w Drugiej Rzeczypospolitej prawnik, polityk, dziennikarz i poseł na Sejm I, II i III kadencji z ramienia Związku Ludowo-Narodowego i Stronnictwa Narodowego), Konstanty Skrzyński (później działacz Ligi Narodowej, w Polsce międzywojennej prawnik i dyplomata) i Mieczysław Piotrowski. Wynikiem rozmów była uchwała o powołaniu kierowniczej centrali polskiej młodzieży akademickiej na Ukrainie pod nazwą Komisji Trzech, która miała reprezentować „Korporację”, „Filarecję” i „Polonię”³³.

Po wybuchu I wojny światowej działalność zetowców nad Dnieprem (jak już wspomniano reprezentujących w większości postawę „narodową”, ale mających w swych szeregach również sympatyków orientacji irredentystycznej i prolegionowej) związana była z jednej strony z organizowaniem polskiego szkolnictwa w Kijowie i na Ukrainie, z drugiej – z nielegalną aktywnością o charakterze paramilitarnym.

Wybuch światowego konfliktu zaowocował zmianą polityki rosyjskiej wobec polskich aspiracji na polu oświaty na Ukrainie. W obliczu porażek ponoszonych na froncie wschodnim Wielkiej Wojny rosyjska administracja próbowała pozyskać Polaków poprzez umożliwienie im zakładania szkół z językiem polskim. W październiku 1915 r. otworzono w Kijowie dwie prywatne szkoły początkowe – Gustawa Kownackiego i Piotra Sobotkowskiego. Językiem wykładowym był w nich język polski. Powstała również szkoła zawodowa o profilu artystyczno-rzemieślniczym. W 1916 r. w samym Kijowie, guberni kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej otwarto ponad sto polskich szkół dla blisko 9000 uczniów. Placówki oświatowe były zakładane także przez komitety parafialne. Nadzór nad szkołami sprawowała Rada Okręgowa Kijowska, która powołała zespół inspektorów szkolnych. Znaleźli się nim byli zetowcy, współpracujący ze swymi młodszymi następcami w szeregach kijowskiego

³² Związek Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej, zwany potocznie „Filarecją” powstał w 1910 r. Po 1911 r. zmienił nazwę na Unię Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Niepodległościowej. Obejmował zasięgiem młodzież polską pod zaborami, w Rosji i Europie Zachodniej. „Filarecja” skupiała sympatyków PPS oraz reprezentantów radykalnej inteligencji i środowisk niepodległościowych.

³³ W.K. Wierzejski, *op. cit.*, s. 125–126.

ZMP – m.in. wspomniany wcześniej Jan Kornecki. W latach 1916–1918 uruchomiano w Kijowie i na całej Ukrainie polskie gimnazja, internaty, ochronki, a także kursy nauczycielskie. Nastąpiły też zmiany w ustroju szkół – faktyczna władza nad placówkami oświatowymi przeszła w ręce rad pedagogicznych złożonych z nauczycieli, uczniów i rodziców, a z wieców rodzicielskich narodziło się Towarzystwo Popierania Szkół Średnich (TPSS) i Zrzeszenie Rodziców i Nauczycieli (ZRIŃ). Materialną pomoc dla szkół zapewniała Polska Macierz Szkolna, powiązana z polskim obozem narodowym. Starsze pokolenie byłych zetowców (również z Kijowa) i działacze „Polonii” czynne było zarówno w TPSS, jak i ZRIŃ czy Macierzy Szkolnej³⁴.

Wreszcie od października 1917 r. zaczęło działać Polskie Kolegium Uniwersyteckie, którego rektorem wybrany został Ludwik Janowski, urlopowany docent Uniwersytetu Jagiellońskiego, sprowadzony specjalnie ze Szwajcarii. W jego inauguracji udział wzięli przedstawiciele ówczesnego Generalnego Sekretariatu Ukraińskiego (rządu ukraińskiego) oraz władze Uniwersytetu św. Włodzimierza w Kijowie. Polskie Kolegium Uniwersyteckie w Kijowie funkcjonowało dwa lata. Uczęszczająca na zajęcia młodzież zrzeszona była w licznych stowarzyszeniach, m.in. Bratniej Pomocy, Korporacji i „Polonii”, której wewnętrzny krąg decyzyjny stanowili tradycyjnie zetowcy³⁵.

Z drugiej strony, ci spośród kijowskiego środowiska zetowego, którzy byli sceptyczni wobec utrzymywania bliskich związków z obozem narodowym i odżegnywali się od programu „narodowego”, sympatyzując z ruchem niepodległościowym, czynem zbrojnym Strzelców J. Piłsudskiego i Legionów Polskich, znaleźli się wśród słuchaczy tajnej szkoły wojskowej, założonej przez irredentystów w latach I wojny światowej w Kijowie. Weszli również w skład funkcjonującej w mieście nad Dnieprem komórki Polskiej Organizacji Wojskowej³⁶.

Jak już wspomniano, działalność konspiracji zetowej w skupiskach Polaków, a zwłaszcza polskiej młodzieży akademickiej i szkolnej w głębi Rosji – zarówno w okresie rozbiorów, jak

³⁴ K. Rędziński, *op. cit.*, s. 125.

³⁵ Por. m.in. J. Talko-Hrynczewicz, *Wspomnienia z lat ostatnich (1908–1932)*, Warszawa 1932, s. 152; K. Rędziński, *op. cit.*, s. 132–133.

³⁶ Por. m.in. J. Marczyk, *Kazimierz Marian Wyszyński jako działacz młodzieżowy, polityk i dyplomata (1890–1935)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F” 2004, vol. LIX, s. 56–58.

i Wielkiej Wojny – stanowi stosunkowo słabo rozpoznany aspekt historii Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i całego ruchu zetowego od chwili utworzenia ZMP w 1886 r., aż do zaniku aktywności środowisk zetowych na emigracji i w kraju u schyłku XX stulecia. Dokładne badania nad dziejami placówek „Zetu” na wschodzie – okolicznościami ich utworzenia, składem personalnym; dalszymi losami, postawami i aktywnością polityczną tudzież społeczną działaczy, zaangażowanych na pewnym etapie życia w tę młodzieżową, studencką konspirację; obliczem politycznym wschodnich komórek „Zetu” i podejmowanymi przez nie działaniami: formacyjnymi, politycznymi, na polu oświaty i samokształcenia; różnicami ideowymi pomiędzy zetowcami czynnymi w Królestwie Polski, zaborze pruskim i austriackim a członkami ZMP w głębi Rosji – mogą przynieść dokładniejsze rozpoznanie tej spektakularnej, niecodziennej konspiracji trwającej ponad sto lat (również w niepodległej Rzeczypospolitej). Co ważne, przyczynią się one także do pogłębienia wiedzy o losach, aktywności, postawach i wyborach ideowych zaangażowanej politycznie i społecznie polskiej inteligencji, stanowiącej istotny czynnik państwowo- i kulturotwórczy, której istotnym elementem był przez ponad wiek ruch zetowy.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych w Warszawie [AAN]

Archiwum Zofii i Jędrzeja Moraczewskich, sygn. 71/III-1, mf. 1851/1
Zespół Zjednoczenia Pracy Wsi i Miast, sygn. 26

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Rękopisy, akc. 16269S, S. Szwedowski, Pisma, druki i odezwy starszego społeczeństwa przed i w trakcie I-ej wojny światowej od 1905 do 1918 r., sygn. 1/IV, karty bez paginacji

Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie

Związek Młodzieży Polskiej „Zet”. Sprawy..., sygn. 7789, mf. 1424

Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego

Rękopisy, sygn. 9783, mf. P-1651, S. Kozicki, Pamiętniki 1876-1939, t. II

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Dorabialska A., *Jeszcze jedno życie*, Warszawa 1972.
- Jabłonowski R., *Wspomnienia 1905–1928*, Warszawa 1962.
- Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, red. B. Nawroczyński, t. I–II, Warszawa 1932–1934.
- Młynarski F., *Wspomnienia*, Warszawa 1971.
- Nawroczyński B., *Dziela wybrane*, t. I, Warszawa 1987.
- Sokolnicki M., *Czternaście lat*, Warszawa 1936.
- Talko-Hryniewicz J., *Wspomnienia z lat ostatnich (1908–1932)*, Warszawa 1932.
- W pięćdziesiąt rocznicę powstania „Zetu”*. Sprawozdanie ze Zjazdu Uczestników Ruchu Niepodległościowego Związku Młodzieży Polskiej („Młodzieży Narodowej”) 28 i 29 XI 1936 w Warszawie, oprac. T. Piskorski, Warszawa 1937.
- Wierzbicki A., *Żywy Lewiatan. Wspomnienia*, Warszawa 2001.
- Zarzewie 1909–1920. Wspomnienia i materiały*, oprac. A. Garlicka, Warszawa 1973.
- Zet w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia*, red. T.W. Nowacki, Warszawa 1996.

OPRACOWANIA

- Aksamitek S., *Generał Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice 1989.
- Bagiński H., *U podstaw organizacji Wojska Polskiego 1908–1914*, Warszawa 1935.
- Cat-Mackiewicz S., *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.*, Warszawa 1989.
- Czekaj K., *Artur Śliwiński (1877–1953). Polityk, publicysta, historyk*, Warszawa 2011.
- Garlicki A., *U źródeł obozu belwederskiego*, Warszawa 1978.
- Głuchowski J., *Strajk szkolny w roku 1905 w Częstochowie, „Niepodległość”* [Londyn] 1972, t. VIII, s. 135–136.
- Gołota J., *Jędrzej Moraczewski. Pierwszy premier II Rzeczypospolitej*, Ostrołęka 2002.
- Hass L., *Losy człowieka i pokolenia (Działalność S. Szwedowskiego w Związku Młodzieży Polskiej „Zet” i w Związku Patriotycznym)*, „Więź” 1973, nr 10, s. 108–121.
- Hillebrandt B., *Polskie organizacje młodzieżowe XIX i XX wieku. Zarys historii*, Warszawa 1986.
- Hillebrandt B., *Ruch młodzieżowy w Polsce. Zarys historii postępowego nurtu*, Warszawa 1982.
- Katelbach T., *Zet, „Zeszyty Historyczne”* [Paryż] 1968, z. 13, s. 3–54.
- Kowalski Z., *Udział młodzieży szkół lubelskich w strajku szkolnym 1905 r.*, „Rocznik Lubelski” 1963, t. VI, s. 185–214.
- Kozłowski E., Wrzosek M., *Dzieje oręza polskiego 1794–1938*, Warszawa 1973.
- Kurzyna M., *O Melchiorze Wańkowiczu – nie wszystko*, Warszawa 1975.

- Marczuk J., *Kazimierz Marian Wyszyński jako działacz młodzieżowy, polityk i dyplomata (1890–1935)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F” 2004, vol. LIX, s. 53–69.
- Molenda J., *Piłsudzczycy a narodowi demokraci 1908–1918*, Warszawa 1980.
- Nałęcz D., *Sen o władzy. Inteligencja wobec niepodległości*, Warszawa 1994.
- Nałęcz T., *Irredenta polska*, Warszawa 1992.
- Nowacki T.W., *Młodzież tworzy historię. Zwycięska walka młodzieży o szkołę polską 1901–1917*, Lublin 2011.
- Olstowski P., *Generał Gustaw Orlicz-Dreszer (1889–1936). Dowódca wojskowy i działacz społeczno-polityczny*, Toruń 2000.
- Olstowski P., *Na marginesie dziejów Związku Młodzieży Polskiej ZET i organizacji pochodnych*, „Czaszy Nowożytny” 1999, t. VII, s. 125–144.
- Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. I, Kraków 2004.
- Pobóg-Malinowski W., *Narodowa Demokracja 1887–1918. Fakty i dokumenty*, Londyn 1998.
- Potkański W., *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002.
- Potkański W., *Zawiązanie, działalność oraz wystąpienie Związku Młodzieży Polskiej z Narodowej Demokracji w 1909 r. i utworzenie „niezależnego Zetu”*, „Dzieje Najnowsze” 1998, t. XX, nr 4, s. 3–20.
- Rakowski J., *Eugeniusz Kwiatkowski. Szkic biograficzny młodych lat na tle ruchu niepodległościowego Zetu i „Zarzewia” 1886–1920*, Londyn 1977.
- Rewolucja 1905*, red. K. Piskała, W. Marzec, Warszawa 2013.
- Rędziński K., *Z dziejów szkolnictwa polskiego na Ukrainie w latach 1914–1920*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2005, nr 14, s. 107–144.
- Tabiś T., *Polacy na Uniwersytecie Kijowskim 1834–1863*, Kraków 1974.
- Waingertner P., *Konspiracja trzech pokoleń. Związek Młodzieży Polskiej „Zet” i ruch zetowy (1886–1996)*, Łódź 2017 i 2018.
- Waingertner P., *Ruch zetowy w Drugiej Rzeczypospolitej. Studium myśli politycznej*, Łódź 2006.
- Walak M., *Niepodległością naznaczeni. Z dziejów powstania i walk III Brygady Legionów Polskich 1915–1917*, Bełchatów 2010.
- Wapiński R., *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980.
- Wątor A., *Narodowa Demokracja w Galicji do 1918 roku*, Szczecin 2002.
- Wierzejski W.K., *Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834–1920*, Warszawa 1939.
- Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990.

NOTKA O AUTORZE

Prof. dr hab. Przemysław Waingertner – kierownik Katedry Historii Polski Najnowszej na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego, wiceprezes Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego, przewodniczący Komitetu Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Łodzi, przewodniczący Rady Muzeum przy Muzeum Dzieci Polskich – ofiar totalitaryzmu. Niemiecki nazistowski obóz dla polskich dzieci w Łodzi (1942–1945).

Zainteresowania naukowe: polska myśl polityczna i czyn zbrojny w XX w., dzieje Drugiej Rzeczypospolitej, historia Łodzi i regionu w XX w.

przemyslaw.waingertner@uni.lodz.pl; wajn@op.pl

